

Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 811.162.3'373.7:398.9:81'37

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2026.40.4>

Людмила ДАНИЛЕНКО, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-1812-973X
e-mail: l.danylenko@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОМПОНЕНТНА МОДЕЛЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО І ПАРЕМІЙНОГО ЗНАЧЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЧЕСЬКОЇ МОВИ)

Вступ. У статті обґрунтовано необхідність системного опису структури фразеологічного й паремійного значення. Вихідною є теза, що в науковій традиції поняття фразеологічного значення нерідко обмежується загальною дефініцією й окремими характеристиками, без розгорнутої структурної моделі, тоді як паремійне значення (семантика прислів'їв як реченнєвих формул) узагалі не аналізується в термінах компонентної організації. Виокремлення спільних параметрів для обох типів стійких мовних одиниць зумовлює новизну дослідження. Його мета – визначити особливості тлумачення фразеологічного і паремійного значення та описати їхню внутрішню будову через взаємодію основних компонентів: денотативного, конотативного, образно-мотиваційного (внутрішньої форми). Дослідження спирається на фразеологію і пареміологію чеської мови.

Методи. Використано описово-структурний метод, компонентний аналіз значення.

Результати. Фразеологізм трактовано як відтворювану конструкцію-словосполучення з цілісним, нормативно закріпленим змістом, а паремію – як предикативну одиницю, що репрезентує узагальнене судження й має вищий ступінь семантичної завершеності. Денотативний компонент інтерпретовано як зв'язок одиниці з типовою ситуацією / сценарієм; розмежовано ситуативну (прив'язану до конкретного випадку) та узагальнено-модельну (повторювальний сценарій) віднесеність. Конотативний компонент значення описано як сукупність емоційного, оцінного й експресивного нашарувань, що модифікують денотативне ядро й забезпечують семантичну тональність стійкої одиниці. Констатовано, що концепція внутрішньої форми слова у спадщині Олександра Потебні – одна з тих ідей, що природно "переносяться" з лексикології на фразеологію, оскільки в обох випадках йдеться про мотивованість значення і про образний механізм, який є посередником між формою та змістом. Розроблено типологію внутрішньої форми (прозора, напівпрозора, затемнена, культурно маркована), яка відбиває ступінь доступності образу та залежність інтерпретації від фонового знання.

Висновки. Отримані результати підтверджують, що фразеологічне й паремійне значення доцільно описувати у спільній компонентній рамі з урахуванням природи творення фразеологізмів і паремій. Запропонована модель робить можливим системний аналіз образних засобів мови, де кожен компонент має чіткі параметри опису та може бути емпірично підтверджений усними чи письмовими текстами. Вона має лінгводидактичну цінність і перспективу, оскільки уможливує системне пояснення значення фразеологізмів і паремій у курсі чеської мови як іноземної та може бути адаптована для викладання інших слов'янських мов як універсальна схема семантичного опису.

Ключові слова: фразеологія, пареміологія, фразеологічне значення, паремійне значення, семантична структура, внутрішня форма, чеська мова.

Вступ

Фразеологізми (далі також фраземи) та паремії належать до найбільш семантично насичених одиниць мовної системи: вони не лише називають ситуації, а й пропонують готові моделі їх інтерпретації, часто з оцінним та культурно-маркованим компонентом. Загальна теорія фразеології значною мірою розвивалася в руслі визначення ознак фразеологічної одиниці: стійкість, відтворюваність, семантична цілісність тощо (Скрипник, 1973; Ужченко, & Авксентьев, 1990; Івченко, 1999; Ужченко В. Д., & Ужченко Д. В., 2005 та ін.). Такий підхід змістив на другий план питання про те, яким чином організоване фразеологічне значення як внутрішньо структурована цілісність. Ще відчутнішим є лакунарний характер опису паремійного значення: прислів'я зазвичай розглядають як елементи фольклорної традиції або жанрово-стилістичні формули, тоді як їхня семантика фактично не була предметом системного компонентного аналізу, співвідносного з фразеологічним. Унаслідок цього значення прислів'їв часто зводиться до загального "морального висновку" без розрізнення того, що саме узагальнюється чи оцінюється, і без пояснення ролі внутрішньої форми та конотації в інтерпретації та вживанні паремій. Таким чином, актуальність дослідження визначається потребою узгодити опис фразеологічного й паремійного значення в межах єдиної компонентної моделі, придатної не лише для теоретичного аналізу, а й для лінгводидактики (навчання іноземної

мови, формування фразеологічної та паремійної компетентності, профілактика інтерференції), а також для міжслов'янського зіставлення.

Мета статті – описати структуру фразеологічного й паремійного значення як систему взаємопов'язаних компонентів і показати дидактичний потенціал такого опису. З огляду на мету дослідження сформульовано **завдання**: уточнити поняття фразеологічного й паремійного значення з урахуванням різної граматичної організації (словосполучення / речення); описати денотативний компонент через типи референції (ситуативну та узагальнено-модельну); конкретизувати конотативний компонент як емоційний, оцінний та експресивний складники; показати роль образно-мотиваційного компонента (внутрішньої форми) та запропонувати типологію (прозора / напівпрозора / затемнена / культурно маркована).

Методи

Дослідження виконано в межах описового та структурного методів. Описовий метод використано для інвентаризації та систематизації матеріалу (відбір і впорядкування фразем і паремій сучасної чеської мови); для уточнення термінології та дефініцій (для послідовного окреслення понять *фразеологічне значення* і *паремійне значення* та їх розмежування за формально-синтаксичною природою; для опису семантичних параметрів досліджуваних одиниць на рівні синхронії.

© Даниленко Людмила, 2026

Структурний метод застосовано для моделювання внутрішньої будови значення фразем і паремій, виокремлення та опису компонентів семантики (денотативного, конотативного та образно-мотиваційного / внутрішньої форми), побудови типології внутрішньої форми (прозора / напівпрозора / затемнена / культурно маркована) як структурного параметра образно-мотиваційного компонента.

Джерельну базу дослідження становить корпус прикладів фразеологічних і паремійних одиниць, дібраних із лексикографічних джерел (Čermák, & Hronek, 1983–2009; Bittnerová, & Schindler, 1997) і Чеського національного корпусу (ČNK).

Результати

1. Поняття фразеологічного і паремійного значення

Специфіку фразеологічного значення найвиразніше виявляє зіставлення з лексичним значенням. Слово зазвичай має відносно компактну семантичну структуру. У словнику його значення фіксується як набір основних ознак: зміст, що є відображенням у свідомості елемента дійсності (денотат), і можливі стилістичні маркери. У контексті слово лише уточнює або актуалізує окремі відтінки. Фразеологічна одиниця, навпаки, поєднує кілька слів, але функціонує як один знак: її значення не виводиться механічно з компонентів, а задається мовою і мовною практикою як закріплена цілісність. Тому фразеологічне значення можна умовно назвати лексичним значенням вищого порядку: воно також має денотативне ядро, але може отримувати й додаткове оцінне, експресивне значення, що спирається на внутрішню форму (образ, сценарій) і культурні знання. Помилково вважати, що "в семантичній структурі фразеологічного значення першочергову роль відіграє конотативний або експресивно-емоційний елемент" (Русанівський, 2007, с. 802), оскільки не в усіх фразеологізмів він є визначальним, але істотно варіюється – від яскраво експресивних до стилістично нейтральних. Вживаючи термін "фразеологія", у багатьох найчастіше виникає асоціація з ідіомами – їх яскравою образністю та переносним значенням. Справді, саме такі одиниці становлять ядро фразеології: напр., *věšet někomu bulíky na nos* 'обманювати когось', *nasadit někomu brouka do hlavy* 'занепокоїти когось', *dát někomu košem* 'відмовити комусь у чомусь', *mít máslo na hlavě* 'бути винним, мати гріх, провину в чомусь' – тут значення цілісне, образне, переосмислене й не виводиться прямо зі значень компонентів. Однак фразеологічний фонд мови не вичерпується ідіомами. Він містить значний пласт усталених конструкцій і формул (за термінологією чеського фразеолога Ф. Чермака "колокацій") на зразок *položit otázku* 'порушити питання', *přijmout rozhodnutí* 'прийняти рішення', *věnovat pozornost* 'проділяти увагу', *Dobry den!* 'Добрий день!', *Jak se máte?* 'Як ваші справи?' тощо. Їхнє значення здебільшого прозоре, проте вони теж належать до фразеологічних одиниць, оскільки характеризуються відтворюваністю як готові мовні конструкції, традиційно закріплені сполучуваністю та обмеженою заміненістю компонентів. Наприклад, дієслово *položit* має синоніми *umístit*, *uložit*, *pokládat*, *klást*, але жоден із них не може бути на місці компонента *položit* у фраземі *položit někomu otázku* (Čermák, & Hronek, 1994, s. 604). Таким чином, фразеологія постає як система із центром і периферією: від образно-ідіоматичного ядра до усталених словосполучень (стійких колокацій), які забезпечують стандартні моделі назв і мовленнєвих дій у різних стилях.

Важливо розрізнити інваріант фразеологічного значення та його контекстні реалізації. Інваріант – це

стабільне ядро змісту, яке фіксується у словниковій дефініції та яке забезпечує впізнаваність одиниці в різних текстах. Натомість у конкретному висловлюванні фразеологізм набуває додаткових відтінків: посилюється або послаблюється оцінка, змінюється тон (іронічний, жартівливий, докірливий), актуалізуються окремі смислові компоненти залежно від ситуації, адресата і жанру. Такі контекстні надбудови не руйнують інваріанта, але показують, що фразеологічне значення є не статичним, а функціонально гнучким.

Отже, фразеологічне значення – це закріплений у мовній традиції (нормі) цілісний зміст фразеологічної одиниці як відтворюваного багатослівного знака, який охоплює її денотативне ядро і, залежно від типу одиниці, містить конотативний компонент. В ідіомах цей зміст характеризується затемненою внутрішньою формою, повною переосмисленістю, тоді як у фразеологічних зворотах (колокаціях) – передусім стійкістю сполучуваності та функціональною цілісністю, готовою відтворюваною формою. Звідси впливає розрізнення в термінології чеської фразеологічної школи Ф. Чермака ідіом і фразеологізмів (Čermák, 2007), що позначилося і на назві чотири томного словника: "Slovník české frazeologie a idiomatiky" (1983–2009).

Паремійне значення (значення прислів'я) має ту саму ознаку семантичної цілісності, однак реалізується не на рівні словосполучення, а на рівні реченнєвої (предикативної) структури. Прислів'я не лише називає або характеризує ситуацію, а формулює судження – правило, норму, оцінку чи причинно-наслідковий зв'язок, який подається як типовий і повторюваний. Тому паремійне значення за своєю природою сильніше орієнтоване на узагальнення: навіть коли прислів'я вживається щодо конкретної події, воно "підтягує" її до ширшої моделі ("так буває завжди / зазвичай") і пропонує інтерпретацію, що виходить за межі одиничного випадку.

2. Денотативний компонент

Денотативний компонент фразеологічного значення відповідає на базове запитання: що саме називає фразеологізм? Фразеологізм не просто "прикрашає" мовлення, а виконує номінативну функцію – позначає типову ситуацію, стан, дію або ознаку (часто – оцінно забарвлену). Саме денотативний компонент становить ядро словникової дефініції: він фіксує той зміст, який дає змогу впізнати одиницю незалежно від конкретного контексту, тоді як емоційність, стиль і прагматика нашаровуються як додаткові компоненти.

За характером того, що називається, розрізняють кілька денотативних типів. По-перше, фразеологізм може позначати ситуацію як цілісний сценарій (все відбувається за певною моделлю): напр., *dělat z komára velblouda* – 'перебільшувати проблему/ подію'. По-друге, він може називати стан (переважно тимчасовий або результативний): *být v koncích* – 'бути безпорадним, переживати труднощі'. По-третє, багато фразем позначають дію або тип поведінки: *dělat ze sebe Švejka* – 'удавати наївність, формально підкорятися авторитетам з прихованою іронією'. По-четверте, можливе позначення характеристики, ознаки особи чи явища (стійка оцінка): *moudrý jako Šalomoun* – 'дуже мудрий'.

Важливим аспектом денотативного компонента є тип референції, що виявляється на двох рівнях: системному (властивому фразеологізму як одиниці мови) і дискурсивному (у конкретному висловленні). На рівні мовної системи фразеологізми зазвичай репрезентують узагальнену ситуаційну модель. Наприклад: *hodit všechno přes palubu* 'здатися' актуалізується щоразу,

коли хтось припиняє боротьбу; *nasadit někomu bryle mámení* 'обманувати когось' – у будь-якій ситуації обману; *obrátit všechno vzhůru nahama* 'створити хаос' – у повторюваних ситуаціях безладу; *mít svázané ruce* 'мати зв'язані руки' – коли можливості діяти обмежені; *nosit sovy do Athén* 'робити зайве' – коли зусилля зайві й не потрібні. У цих випадках фразеологізм не описує одиничну подію, а накладає на конкретний факт готовий інтерпретаційний шаблон – загальну причинно-наслідкову чи морально-оцінну схему. У дискурсі ці моделі можуть бути прив'язані до одиничної події за допомогою контекстних засобів конкретизації (часових, просторових і вказівних слів *ted', to, tenhle, už, tady, právě, po tomhle, v tu chvíli* тощо), які сигналізують про використання фразеологічної моделі в ситуації "тут-і-тепер": *Ted' už je pohár trpělivosti plný; To byla poslední kapka; Po jeho poznámce mi došla trpělivost. Už toho mám dost.* Зазвичай, пов'язуючись з актуальним епізодом комунікації, вони фіксують межовий стан (поріг витримки, перевищення норми, завершення ресурсу і т. ін.).

Отже, денотативний компонент фразеологічного значення задає "каркас" значення, на який далі нашаровуються оцінно-експресивні, стилістичні та прагматичні характеристики. Саме з нього починається аналіз будь-якої фразеологічної одиниці, щоб не підмінити значення описом образу або джерела.

На відміну від денотативного компонента фразеологічних одиниць, у пареміях денотативність має не номінативний, а пропозиційно-модельний характер: прислів'я не стільки називає стан чи дію, скільки формулює узагальнене судження про типову ситуацію, її умови та наслідки. Інакше кажучи, якщо фразема здебільшого вводить у висловлення готову номінацію (характеристику, оцінку), то паремія задає цілісну ситуаційну схему (умова → перебіг → результат) і тим самим співвідносить конкретний випадок із повторюваною моделлю.

У структурі денотативного компонента паремійного значення можна виокремити три взаємопов'язані елементи: (1) ситуаційні ролі (хто діє / що відбувається на що спрямовано дію), (2) сценарну організацію (який причинно-наслідковий або нормативний зв'язок установлюється), (3) ступінь узагальнення (наскільки типізований сценарій: універсальний принцип чи соціально конкретизована ситуація). Саме предикативність паремій робить ці елементи обов'язковими: прислів'я вже містить мінімум об'єктивної реальності – подію, норму або закономірність, і тому його денотативне ядро є завершеним порівняно із фразеологічним значенням.

Показовою є група паремій, у яких денотативний компонент має чітку умовно-наслідкову схему. Наприклад, *Kdo seje vītr, sklízí bouří* моделює ситуацію, у якій необачна або руйнівна дія породжує непропорційно важкі наслідки: денотативне ядро тут – дія з ризиковими параметрами → катастрофічний результат. Інший різновид причинно-наслідкового денотативного ядра демонструє прислів'я *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*, де сценарій структуровано як модель взаємності: спосіб поведінки щодо інших повертається аналогічною реакцією. У таких прислів'ях денотативний компонент не прив'язаний до певної сфери життя. Він задає універсальну матрицю інтерпретації: наслідки співвіднесені з діями.

Окремий тип становлять паремії, у яких денотативний компонент описує соціально-поведінкову закономірність, тобто типову взаємодію людей. У прислів'я *Kdo maže, ten jede* денотативна схема фіксує механізм неформальної підтримки / ресурсу → успішне просування справи, причому узагальнення має соціально

конкретний характер (з натяком на домовленості, підмазування). У паремії *Jaká matka, taká Katka* денотативне ядро – модель спадковості / подібності (діти повторюють батьків), яка використовується для узагальненого пояснення поведінки чи рис характеру. В обох випадках прислів'я не називає одиничну ситуацію, а пропонує рамку, через яку багато випадків інтерпретуються як типові.

Ще один різновид денотативного значення пов'язаний із пареміями-настановами, де ядром є модель оптимальної стратегії. Так, *Lepší vrabec v hrsti než holub na střeše* задає опозицію "гарантоване менше ↔ ризиковане більше" і пропонує правило вибору на користь певності. А прислів'я *Kdo chce kam, pomozme mu tam* формує сценарій, у якому свобода вибору поєднується з відповідальністю за наслідки ("хочеш – будь готовий"), і тому денотативний компонент тут – не причинність у вузькому сенсі, а модель ситуації із прогнозованим результатом.

Отже, паремії мають денотативний компонент, який можна кваліфікувати як ситуаційно-модельний, тобто пропозиційний. Інакше кажучи, це сценарна основа прислів'я: він репрезентує типову ситуацію у формі узагальненого судження та задає зв'язки між умовою, дією й наслідком або між альтернативними стратегіями вибору. Саме ця модельність відрізняє паремію від фраземи й забезпечує її здатність застосовуватися до широкого кола життєвих випадків.

3. Конотативний компонент

Конотативний компонент фразеологічного значення охоплює ті смислові нашарування, які не належать до денотативного ядра (до опису ситуації як такої), але визначають ставлення мовця, оцінку та силу / тон висловлення. Саме конотація робить фразеологізм не просто засобом номінації, а інструментом швидких, стислих характеристик і мовленнєвого впливу: вони одразу сигналізують ставлення мовця до ситуації чи особи. Фразеологізм часто підказує, як слід інтерпретувати подію, яку емоційну позицію зайняти і яким реєстром (нейтральним, фамільярним, іронічним, різким) її озвучити.

У традиції фразеологічних описів поширене членування конотації на емоційний, оцінний та експресивний складники (Баран, & Зимомря, 1999, с. 48; Ужченко В. Д., & Ужченко Д. В., 2005, с. 197–198). Разом із тим слід зауважити, що розмежування понять "емоційне" й "експресивне" є методологічно складним і в науковій літературі не завжди послідовним: інколи експресивність трактують як форму вираження емоції та оцінки, інколи – як самостійний параметр інтенсивності й стилістичної маркованості. Доцільно прийняти рішення, що веде до аналітичної чіткості: емоційний компонент слід розуміти як безпосереднє вираження почуттів / психічних станів мовця або персонажа; оцінний компонент – як аксіологічну характеристику (позитивну / негативну) об'єкта, дії чи особи; експресивний компонент – як ступінь інтенсивності та стилістичної виразності (зниженість / розмовність, фамільярність, різкість, іронічність тощо), який може супроводжувати емоцію й оцінку, але не зводиться до них.

Емоційний складник у фразеологізмах проявляється тоді, коли одиниця безпосередньо актуалізує переживання (радість, страх, гнів, розгубленість, полегшення, сором, роздратування тощо), часто через тілесні (душа, серце, очі, голова) або перцептивні образи. Так, *spadl mi kámen ze srdce* номінує емоцію полегшення як зняття тягаря, *srdce mu spadlo do bot* – емоцію страху, *cítit se v sedmém/ devátém/ desátém nebi* виражає стан радості, щастя, *nevědět kam s očima* – почуття сорому, *rvát si vlasy z hlavy* – стан розпачу, *mít napjatý každý nerv* – стан емоційного (зазвичай негативного) збудження, *být celý*

bez sebe radosti/ vzteky передає сильну радість або, навпаки, гнів. У цих випадках емоційність є семантичним ядром конотації: фразеологізм вибирають саме тому, що він називає не лише ситуацію, а й переживання.

Оцінний складник пов'язаний із тим, що багато фразеологізмів не просто описують властивість чи дію, а одразу подають її у координатах "плюс / мінус", "добре / погано". Позитивну оцінку особи містять, наприклад, фраземи: *být dobrák od kosti* 'бути добродушним, добро-сердечним', *mít zlaté ruce* 'бути вправним', *mít filipa* 'бути розумним'. Негативну оцінку виражають образні одиниці: *vlk rouše beráncím* 'лицемірна, підступна людина', *mít srdce z kamene* 'бути бездушним', *mít z ostudy kabát* 'бути безсоромним', *mít jazyk jako břitva / mít zlý jazyk* 'бути сварливим' і т. ін. У таких одиницях оцінка підсилюється через семантику компонентів: *dobrák* 'добряк', *zlatý* 'золотий', *vlk* 'вовк', *ostuda* 'сором', *zlý* 'злий'.

Експресивний складник (експресія від лат. *expressio* 'вираженість') фіксує міру інтенсивності та стилістичної виразності висловлення. Він особливо наочно проявляється в розмовних, фамільярних або знижених фраземах, що підсилюють вплив на адресата (звідси інший термін – експресивно-стилістичне забарвлення). Наприклад, *mít někoho / něčeho plné zuby / až po zuby* ('ненавидіти когось/що') є розмовним для вираження семантики втоми або незадоволення й може вживатися без обов'язкової конкретизації емоції; *jít někomu na nervy* ('розстроювати когось') – тут значення роздратування поєднується з експресивною образною формою "іти/наїжджати на нерви"; *dělat z někoho blázna* ('робити когось дурнем') має виразний конфліктний потенціал і є стилістично маркованим. Інтенсивність часто реалізується через гіперболу й образне перебільшення масштабу події: *mít hlavu v oblacích / žít v oblacích* (букв. 'жити у хмарах'), *zabít dvě mouchy jednou ranou* (букв. 'вбити дві мухи одним ударом'). Емоційність може бути легкою (жартівливою) або різко конфліктною – це залежить від того, чи фразема використовується як дружній коментар, чи як інструмент тиску або осуду.

Окрему роль відіграють маркери іронії та сарказму. Іронія виникає тоді, коли вислів формально подає нейтральну конструкцію, але в конкретній ситуації звучить як дистанціювання або прихована критика. Наприклад, *to je mi pěkná práce!* 'це чудова робота!' у певних контекстах функціонує не як похвала, а як іронічний докір (особливо в поєднанні з інтонацією). Сарказм – жорсткіший різновид іронії, часто пов'язаний із пейоративною лексикою (напр., *mít hubu jako šlejška* ('šlejška' 'бути язикатим', *škrkat do všeho čumák* 'сунути скрізь свого носа', де *huba* і *čumák* – грубе позначення 'рот' і 'ніс'), або різким контрастом між очікуваним і реальним: *to se ti teda povedlo!* 'отже, ти це зробив!' може сприйматися як саркастичне 'вітаю', якщо очевидно, що результат невдалий. У словникових описах такі ефекти зазвичай позначаються ре-марками *iron.* 'ірон.', *expr.* 'експр.', *žert.* 'жарт'.

Важливо підкреслити, що в реальному вживанні ці три компоненти рідко існують ізольовано: найтипівішою є комбінація оцінки й експресивності або емоції й експресивності. Наприклад, *mít všech pět pohromadě* 'бути розумним' у заперечній формі *nemít všech pět pohromadě* 'не бути розумним' виступає як оцінно-експресивна формула осуду, де стилістична різкість підсилює оцінку.

Отже, конотативний компонент фразеологічного значення є багатовимірною структурою, у якій (1) емоційний складник відображає переживання та психічні стани, (2) оцінний – аксіологічну кваліфікацію об'єкта мовлення, а (3) експресивний – інтенсивність і стилістичну

тональність висловлення. Таке членування, попри відомі труднощі розмежування емоційності й експресивності, дає змогу послідовно аналізувати фразеологізми з погляду їхнього прагматичного потенціалу: чому мовець обирає, скажімо, *spadl mi kámen ze srdce* для актуалізації полегшення, *mít srdce na pravém místě* для позитивної оцінки людини або *mít toho plné zuby* для посиленої, стилістично маркованої реакції на небажану ситуацію. Взаємодія цих компонентів забезпечує фразеологізмам високу комунікативну ефективність.

Конотативний компонент паремійного значення пов'язаний із модальністю судження: прислів'я не просто описує, а підказує, оцінює, нормує, тобто формулює позицію мовця щодо типового сценарію. Звідси його специфіка: конотація паремії майже завжди має компонент нормативності і легко актуалізується навіть тоді, коли прислів'я вжито без додаткових емоційних маркерів. Найбільш стабільним і системоутворювальним є у прислів'ях оцінний складник. Він проявляється як позитивна чи негативна кваліфікація дії або її наслідків і часто формує причинно-наслідковий ланцюг, який подається як типова закономірність. Так, *Bez práce nejsou koláče* імпліцитно закріплює позитивну оцінку праці й негативну оцінку очікування винагороди без зусиль; *Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí* містить осуд несвоечасності (і водночас характеризує шкodu як заслужений результат); *Dvakrát měř, jednou řež* легітимізує обережність і раціональне планування як правильну стратегію дії. У таких випадках оцінність не є випадковою, вона передбачена структурою узагальнення: прислів'я функціонує як носій колективно закріпленого досвіду, що вважається нормою.

Емоційний складник паремійного значення зазвичай менш очевидний порівняно з фразеологічним, оскільки прислів'я часто виражає нейтральну мудрість, надіндивідуальний досвід. Проте емоційність може бути імплікована самим типом оцінки: співчутливою, застережною, іронічною або осудливою. Наприклад, *Ráno moudřejší večera* зазвичай несе тональність заспокоєння або стримування, тоді як *Sliby chyby* часто активує іронічно-скептичний настрій щодо обіцянок. Експресивний складник у пареміях забезпечується формально-семантичними засобами, які роблять узагальнення "ударним" і добре запам'ятовуваним. Це, зокрема, антитеза й паралелізм (*Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá; Kdo šetří, má za tří*), ритмізована побудова (*Lehce nabyl, lehce pozbyl; Sejde z očí, sejde z mysli*), афористична стислість (*Všude dobře, doma nejlíp*), а також образні компоненти, що виражають оцінку як наочну метафору (*Není všechno zlato, co se třpytí*). Важливо також урахувувати, що конотативний компонент паремійного значення підсилюється узагальнювальною формою: прислів'я говорить не про одиничний випадок, а про "те, як буває". Через це оцінка звучить не як приватна думка мовця, а як колективно санкціонований висновок, що підвищує авторитетність висловлення й посилює його нормативний ефект. Тож конотація паремійного значення може бути описана як поєднання (1) стабільної оцінності, (2) імплікованої емоційної тональності та (3) афористичної експресивності, яка надає узагальненому судженню переконливості й культурної впізнаваності.

4. Образно-мотиваційний компонент (внутрішня форма)

Вчення про внутрішню форму слова формувалося як відповідь на запитання, яким чином мовний знак пояснює значення через образ. Уже в ідеях В. фон Гумбольдта внутрішня форма пов'язувалася з "духом мови" і тим способом, у який мова членує й осмислює дійсність.

Класичного ж теоретичного оформлення поняття набуло у працях О. О. Потебні, який вважав внутрішню форму слова образним містком між звучанням і значенням: первинна, етимологічна мотивація, що колись була прозорою для носія й забезпечувала розуміння слова, але з часом могла затемнюватися. О. О. Потебня писав: "Внутрішня форма слова – відношення змісту думки до свідомості; вона показує, як людині уявляється її власна думка. Лише цим можна пояснити, чому в одній і тій самій мові може бути багато слів для позначення одного й того самого предмета" (Потебня, 1892, с. 102).

Концепція внутрішньої форми слова у спадщині Олександра Потебні – одна з тих ідей, що продуктивно екстраполюються з лексикології на фразеологію і пареміологію, адже в обох випадках ідеться про *мотивованість значення* і про образний механізм, який є посередником між формою та змістом. Для О. О. Потебні внутрішня форма – це не просто етимологічний слід у слові, а спосіб уявлення значення, образна матриця, через яку колективна свідомість пояснює і структурує досвід. У фразеології ця ідея набуває особливої наочності: внутрішня форма локалізується не в окремому слові, а в цілісному мікросюжеті / сценарії (метафора, порівняння, сюжетний натяк), що стоїть за буквальним прочитанням. Фразеологічне значення постає як результат взаємодії: (1) образної основи (внутрішньої форми – первинної мотивації); (2) лексикографічного значення; (3) конотативного компонента. Саме тому у фразеології внутрішня форма стає ключовим інструментом: вона дає змогу пояснити, чому одні одиниці залишаються прозоро мотивованими й продуктивними для варіантності, тоді як інші з часом втрачають мотиваційну прозорість і потребують культурно-історичного коментаря. Таким чином, фразеологія розвиває потебнянську ідею внутрішньої форми в ширшому напрямі: від внутрішньої форми слова – до внутрішньої форми стійкого вислову як носія культурної пам'яті і типових моделей інтерпретації світу.

За ступенем прозорості образної мотивації та культурної маркованості доцільно розрізняти такі типи внутрішньої форми фразеологізмів:

1. Прозора внутрішня форма (образ легко "зчитується"): *nosit dříví do lesa* 'робити зайве, приносити те, чого й так вдосталь' (семантика 'надлишковість зусилля'); *chodit kolem horké kaše* 'ухилитися від прямої відповіді' (семантика 'уникати "гарячої" теми'); *tahat někoho za nos* 'морочити когось' (семантика 'маніпулятивні дії'); *být na dně* 'бути в дуже скрутному становищі' (просторова метафора 'низ – це межа'); *mít svázané ruce* 'бути обмеженим у діях' (метафора "буквальна зв'язаність" є несвобода); *být v koncích* 'не знати, що робити' (метафора "кінець" як межа можливостей); *jít přímo k věci* 'говорити по суті' (пряма траєкторія до об'єкта). Внутрішня форма подібних одиниць має статус "живого образу", вона – активна схема мислення, яка підтримує актуальне значення та експресію. Буквальна сцена майже без посередників проєктується в переносне значення, зв'язок "ситуація → висновок" для сучасного носія майже очевидний. Такі фразеологізми особливо виразно демонструють механізми метафоризації: простір → стан; рух → комунікація; фізичні обмеження → соціальні обмеження тощо.

2. Напівпрозора внутрішня форма (образ зрозумілий, але потребує деяких ситуативних знань), напр.: *házet flintu do žita* 'здатися, опустити руки' (семантика 'зупинка дії мисливця'); *koupit zájce v pytli* 'купити щось навмання, без перевірки' (семантика 'прихований товар → ризик'); *dělat z komára velblouda* 'перебільшувати' (контраст

малого/великого як механізм оцінки); *mít něco v rukávu* 'мати прихований козир/аргумент' (рукав як сховище); *přilévat olej do ohně* 'загострювати конфлікт' (метафора "підживлення полум'я"); *mít brouka v hlavě* 'мати нав'язливу думку/ідею' (образ жука як дисконформного стану суб'єкта) та ін. Напівпрозорість внутрішньої форми проявляється в тому, що носій мови розуміє логіку образу, але не завжди максимально точно реконструює вихідну життєву ситуацію. У потебнянській термінології внутрішня форма тут частково стиснена: образ зберігається, але його деталі редуковані.

3. Затемнена внутрішня форма (зв'язок образу зі значенням неочевидний без довідки): *mít máslo na hlavě* 'бути винним, мати гріх' (образ потребує спеціального тлумачення), *mít pítku na někoho* 'бути дуже злим на когось, мати зуб/образу', *pozdě bycha honit* 'пізно чогось шкодувати' (лексеми *pítko*, *bych* затемнюють мотивацію); *dát někomu co proto* 'провчити, дати прочухана' (вислів з неперозним компонентом "co proto"), *být na jedno kopyto* 'бути однаковим, шаблонним, без індивідуальності' (образ колодки як шаблону в роботі шевця не типовий для повсякденного досвіду носіїв мови) та ін. Фраземи із затемненою внутрішньою формою мають немотивовані значення, закріплені в лексикографічних джерелах. Для сучасного мовця образна мотивація втрачена або сприймається як дивна чи неперозора. Внутрішня форма може бути історичною, культурною, обрядовою, і її реконструкція потребує надійних джерел – етимологічних, культурологічних, фольклорних, історичних і т. ін. Саме такі одиниці провокують народно-етимологічні пояснення і демонструють, як мовна свідомість прагне відновити втрачений місток. Прикладом може бути фразема *mít kliku* 'мати щастя, успіх, удачу' (Čermák, & Hronek, 1994, s. 328). У чеській мові слово *klika* є омонімом із трьома значеннями. Етимологічно це різні лексеми, не пов'язані між собою. Перше слово *klika* – це ручка для відчинення дверей, воріт, вікон тощо. У фраземі *podávat si někde kliku* слово мотивує переносне значення 'часто відвідувати когось; ходити кудись один за одним' (Čermák, & Hronek, 1994, s. 179). Друге слово й третє *klika* – запозичення. Із французької мови у значенні 'група осіб, які взаємно підтримують одне одного у власних, егоїстичних інтересах', напр. *vládnoucí klika*. А з німецької мови чеське слово *klika* є утворенням від основи *Glück* 'щастя'. На підставі звукової подібності німецького *Glück* і чеського *klika* народна етимологія освоїла німецький вислів *das Glück haben* у формі *mít kliku*, що має високу комунікативну частотність у сучасній мові, напр.: "Asi bych chtěl, aby tenhle rok byl ještě lepší než ten minulej, kterej byl docela dost dobrej, a jako třetí věc bych si přál mít trochu víc štěstí, ve smyslu mít kliku, protože, jak říká jeden bonmot, zdraví se sice přeje, ale na Titaniku byli všichni zdraví a nebylo jim to nic platný" (ČNK. Korpus SYN) – ("Я б, мабуть, хотів, щоб цей рік був ще кращим за минулий, який був досить непоганим, а ще хотілося б трохи більше везіння, в сенсі "mít kliku", бо, як то кажуть, здоров'я собі бажано, але на Титаніку всі були здорові, але їм це не допомогло").

4. Культурно маркована внутрішня форма (біблійні, літературні, історичні сценарії як носії значення): *stát jako solný sloup* 'застигнути (від страху/подиву)', *za mísu čočovice* 'за дрібну вигоду зрадити важливе', *egyptské rány* 'низка нещастя', *pochodit/ dopadnout jako sedláci u Chlumce* 'зазнати фатальної невдачі, часто з відтінком марності зусиль або нерівності сил' (образ спирається на історичний факт – селянське заворушення біля містечка Хлумец 1775 р., що завершилося поразкою і масовими

жертвами), *zlatá kaplička nad Vltavou* 'Національний театр у Празі' (сакралізована метафора національної святині: театр мислиться як простір колективної цінності і культури культури. Мотив золота прив'язаний і до зовнішньої візуальної домінанті будівлі (золочені елементи, купол), і до символічного "золота" національної ідеї: театр як втілення самопосвяти, громадського зусилля для його будівництва). Внутрішня форма наведених прикладів – це згорнутий текст, культурний знак у фразеологічному знакові.

Отже, внутрішня форма є тим смислоутворювальним містком, що поєднує буквальний образ фразеологізму з його нормативно закріпленим значенням. Саме внутрішня форма активує метафоричну (або прецедентну) модель, завдяки якій фразема набуває семантичної цілісності, експресивності та культурної впізнаваності. Водночас ступінь прозорості цього компонента є змінним: у частини фразем він залишається "живим" і легко реконструюється, а в інших – затемнюється, що відкриває простір для народно-етимологічних переосмислень.

Важливо розрізнити внутрішню форму фразеологізму і паремії. В обох випадках ідеться про той самий механізм: образно-мотиваційна основа є ланкою між буквальним планом вираження та нормативно закріпленим значенням. Однак тип мовної одиниці визначає, який саме семантичний результат забезпечує внутрішня форма: фразема найчастіше мотивує номінацію (називання типового стану, дії, ознаки), натомість паремія – узагальнене судження (норму, правило, причинно-наслідковий висновок), тобто доповнює образ логічним поясненням або оцінкою. Наприклад, *házet flintu do žita* ('здатися') мотивований образом припинення боротьби: буквальний план викликає уявлення про відмову від знаряддя дії, а переносний – про психологічний перелом і капітуляцію, *mít hlavu v oblacích/ žít v oblacích* ('бути неуважним, мрійливим') образ "голови у хмарах" мотивує відхід від реальності, а в *mít za ušima* ('бути хитрим, не таким простим') внутрішня форма апелює до просторової метафорики прихованості: "за вухами" ніби є місце, де "щось тримають про запас", *mít dlouhé prsty* ('красти'): образ "довгих пальців" лежить в основі семантики досягнення чужого без дозволу. Подібним чином організовує семантику фразема *mít svázané ruce* ('бути обмеженим у діях'): образ фізичного зв'язування прозоро проєктується на соціальну/ інституційну несвободу. У випадку *buýt v koncích* ('бути безпорадним') внутрішня форма спирається на просторову метафорику межі: "кінець" ситуації інтерпретується як межа можливостей. Такі одиниці можуть мати різний ступінь прозорості, але їхня спільна риса – вони називають стан чи дію й легко вбудовуються в більшу синтаксичну конструкцію, виконуючи роль семантичного ярлика для оцінки події. Репрезентуючи типову модель, фразема як одиниця системи може легко пов'язуватися в тексті з конкретним епізодом за допомогою простих вказівних слів і ситуаційних маркерів. Порівняймо: *Po tom telefonátu jsem byl jako oprařený* ('після того дзвінка я був приголомшений'), *Včera měl šéf nervy na pochodu* ('учора шеф був дуже нервовий'), *To byla poslední kapka* ('остання крапля' – вичерпання терпіння), *Po jeho poznámce jsem ztratil trpělivost* ('після його зауваження я втратив терпіння'). У таких випадках фразеологічне ядро (*buýt jako oprařený; mít nervy na pochodu, poslední kapka, ztratit trpělivost*) зберігає узагальнену модель стану, але конкретність забезпечують вказівний займенник *to* й обставини часу (*po tom telefonátu, včera, po jeho poznámce*), тобто подія "тут-і-тепер" не співвідноситься із фраземою як одиницею системи, а додається контекстом. Натомість паремія, будучи предикативною

одиницею, не тільки "малює" образ, а й формує готовий висновок як прояв повторювальної закономірності. У прислів'ї *Kdo seje vitr, sklízí bouři* внутрішня форма містить не просто картину природного процесу, а цілу модель міркування: дія → наслідок, причому наслідок посилено через образ (вітер → буря), що забезпечує оцінку необачності. Аналогічно прислів'я *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* формує образ пастки як морально-каузальне правило: шкодиш іншому – сам постраждаєш. У паремії *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* образ акустичної взаємодії перетворюється на універсальну норму взаємності поведінки: тон твоїх дій повертається до тебе. Прислів'я *Není všechno zlato, co se třpytí* містить образ блиску, що вводить в оману, мотивує загальне судження про невідповідність зовнішності й сутності, *Slibu chybu* не розгортає образ докладно, але як формульна конструкція згортає досвід до правила: обіцянка сама не гарантує виконання (тут внутрішня форма проявляється як конденсована модель соціальної ситуації). У прислів'ї *Konec dobrý, všechno dobré* узагальнена схема фіналу як смислового критерію (підсумок перебиває проміжні труднощі) також функціонує як готовий висновок, що легітимізує оцінку події. Отже, внутрішня форма паремії включає два нерозривні компоненти: образний (що саме показано) і аргументативний (який висновок закодовано у формальну структуру).

Таким чином, у структурі фразеологічного та паремійного значення образно-мотиваційний компонент має спільну природу (образ як спосіб подання змісту), але різне функціональне навантаження. Внутрішня форма фразеологізму здебільшого мотивує номінацію, тоді як внутрішня форма паремії мотивує судження і задає логіку узагальнення.

Дискусія і висновки

Переходячи до висновків, можна стверджувати, що фразеологічне й паремійне значення доцільно описувати у спільній компонентній моделі. Стійкі одиниці репрезентують не суму значень складників, а нормативно закріплену смисловою структуру, яка активується в мовленні як готовий засіб номінації, оцінки й інтерпретації ситуації. Відповідно денотативний компонент забезпечує зв'язок із типовою ситуацією/ сценарієм, тоді як конотативний компонент фіксує додаткові нашарування – оцінку, емоційність, експресивність, а також пов'язані з ними обмеження доречності в різних комунікативних умовах. Запропонована модель робить можливим перехід від дефініції до системного аналізу, де кожен компонент (денотативний, конотативний, образно-мотиваційний) має чіткі параметри опису та піддається верифікації на матеріалі контекстів. Важливо зазначити, що запропонований опис структури фразеологічного й паремійного значення має потенціал застосування щодо інших слов'янських мов. Попри різницю у складі фразеологічних фондів, денотативно-конотативна опозиція та компонентний принцип опису фразеологічної і паремійної семантики є методично універсальними: вони дають змогу зіставляти одиниці, виявляти міжмовні збіги й розходження, прогнозувати інтерференційні помилки та конструювати навчальні модулі для слов'янських мов.

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

- Баран, Я., & Зимомря, М. (1999) *Теоретичні основи фразеології*. Ужгородський державний університет.
 Івченко, А. (1999). *Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія*. Фоліо.
 Потебня, О. О. (1892). *Мысль и язык*. Тип. Адольфа Дарре.

Русанівський, В. М. (Ред.). (2007). *Українська мова. Енциклопедія*. Вид-во "Українська енциклопедія" імені М. П. Бажана.
 Скрипник, Л. Г. (1973). *Фразеологія української мови*. Наукова думка.
 Ужченко, В. Д., & Авксентьев, Л. Г. (1990). *Українська фразеологія*. Основа.
 Ужченко, В. Д., & Ужченко, Д. В. (2005). *Фразеологія сучасної української мови*. Альма-матер.
 Bittnerová, D., & Schindler F. (1997). *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Karolinum.
 Čermák, F. (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Karolinum.
 Čermák F., & Hronek J. (1983–2009). *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (Sv. 1–4). Academia.
 Čermák F., & Hronek J. (1994). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: výrazy slovesné*, 1. Academia.
 ČNK. *Korpus SYN*, verze 14 z 30.12.2025. <http://www.korpus.cz>

References

Baran, Ya., & Zymomria, M. (1999). *Teoretichni osnovy frazeologii*. Uzhhorodskiy derzhavnyi universytet [in Ukrainian].
 Bittnerová, D., & Schindler F. (1997). *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Karolinum.

Liudmyla DANYLENKO, DSc (Philol.), Prof.
 ORCID ID: 0000-0002-1812-973X
 e-mail: l.danylenko@knu.ua
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Čermák, F. (2007). *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Karolinum.
 Čermák F., & Hronek J. (1983–2009). *Slovník české frazeologie a idiomatiky* (Vols. 1–4). Academia.
 Čermák F., & Hronek J. (1994). *Slovník české frazeologie a idiomatiky: výrazy slovesné*, 1. Academia.
 Ivchenko, A. (1999). *Ukrainska narodna frazeolohiia: Onomasiolohiia, arealy, etymolohiia*. Folio [in Ukrainian].
 ČNK. *Korpus SYN*, verze 14 z 30.12.2025. <http://www.korpus.cz>
 Potebnia, O. O. (1892). *Mysl i iazyk*. Typ. Adolfa Darré [in Russian].
 Rusanivskiy, V. M. (Ed.). (2007). *Ukrainska mova: Entsyklopediia*. Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" imeni M. P. Bazhana [in Ukrainian].
 Skrypnyk, L. H. (1973). *Frazeolohiia ukrainskoi movy*. Naukova dumka [in Ukrainian].
 Uzhchenko, V. D., & Avksentiev, L. H. (1990). *Ukrainska frazeolohiia*. Osнова [in Ukrainian].
 Uzhchenko, V. D., & Uzhchenko, D. V. (2005). *Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy*. Alma-mater [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 05.02.26
 Прорецензовано / Revised: 26.02.26
 Схвалено до друку / Accepted: 31.03.26
 Опубліковано / Published: 31.05.26

A COMPONENTIAL MODEL OF PHRASEOLOGICAL AND PROVERBIAL MEANING (BASED ON CZECH LANGUAGE DATA)

Background. *The article substantiates the need to describe the structure of phraseological and paremiological meaning. The point of departure is the claim that in the scholarly tradition the notion of phraseological meaning is often limited to a general definition and a set of isolated features, without a developed structural model, whereas paremiological meaning (the semantics of proverbs as sentential formulae) is not analysed in terms of component organisation at all. The novelty of the study lies in identifying shared parameters for both types of fixed units. The aim is to specify how phraseological and paremiological meaning should be interpreted and to describe their internal structure through the interaction of the main components – denotative, connotative, and image-motivational (inner form). The study is based on Czech phraseology and paremiology.*

Methods. *The study employs the descriptive-structural method and componential analysis of meaning.*

Results. *A phraseme is interpreted as a reproducible multiword construction with an integral, normatively established meaning, whereas a paremia is treated as a predicative unit that conveys a generalised judgement and displays a higher degree of semantic completeness. The denotative component is defined as the unit's link to a typical situation/scenario; a distinction is drawn between situational relatedness (tied to a specific case) and generalised model-based relatedness (a recurring scenario). The connotative component is described as a set of emotional, evaluative, and expressive layers that modify the denotative core and provide the semantic tone of the fixed unit. It is argued that Alexander Potebnia's concept of the inner form of the word is one of the ideas that naturally extends from lexicology to phraseology, since in both cases meaning is motivated and an imagistic mechanism mediates between form and content. A typology of inner form is developed (transparent, semi-transparent, obscured, culturally marked), reflecting the accessibility of imagery and the dependence of interpretation on background knowledge.*

Conclusions. *The findings confirm that phraseological and paremiological meaning can fruitfully be described within a shared component framework, with due regard for the nature of phraseme and paremia formation. The proposed model enables a systematic analysis of figurative resources in language: each component has clearly defined descriptive parameters and can be empirically corroborated by oral or written texts. The model also has lingvodidactic value and неперекладне, as it allows for a coherent explanation of the meaning of phrasemes and paremias in courses of Czech as a foreign language and can be adapted for teaching other Slavic languages as a universal scheme of semantic description.*

Keywords: *phraseology, paremiology, phraseological meaning, paremiological meaning, semantic structure, inner form, Czech language.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.